

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

Այս տարվա մայիսի 15-ին՝ լրացավ հայ նշանավոր լուսավորիչ-հրապարակախոս Ստեփանոս Նազարյանի ծննդյան 150 տարին։ Հանդես գալով անցյալ դարի 40-ական թվականների սկզբին, նա իր գործունեության շուրջ քառասուն տարիների ընթացքում նշանակալից դեր է կատարել հայ հասարակական կյանքում, նպաստելով մեր ժողովրդի հոգևոր զարգացմանը։

Որպես հասարակական գործիչ և «Հյուսիսսփայլի» խմբագիր՝ Նազարյանը լայն կապեր է ունեցել իր ժամանակի հասարակական տարրեր խավերի ներկայացուցիչների հետ և թողել է մեծ քանակությամբ նամակներ։ Նրա մասին հետո նամակների մի մասը տպագրվել է մամուլում։ Անտիպ շատ նամակներ մինչև այսօր պահվում են մեր ռեսպուբլիկայի և Սովետական Միության տարբեր արխիվներում ու մասնավոր անձանց մոտ։ Բազմաթիվ նամակներ գեո չեն հայտնաբերված կամ կորած են։

Մեր տրամադրության տակ կան Նազարյանի 100-ից ավելի անտիպ նամակներ, որոնք առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա լուսավորական հայացքների բացահայտման, գործունեության տարրեր պոլմերի վերհանման և մի շարք հարցերի պարզարանման տեսակետից։

Ստորև տպագրվող նամակներն արտացոլում են Նազարյանի նախահյուսիսսփայլյան շրջանի գործունեության հետաքրքիր էջերից մի քանիսը։ Առաջին հրկու նամակները վերաբերում են Կազանյան շրջանին՝ 1842—1849 թթ. Նազարյանը, սկզբում իրրև աղյուսկտ, ապա իրրև պրոֆեսոր, վարում էր Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը։ Նազարյանի այդ շրջանի նամակներից երևում է, որ նա մտադրություն է ունեցել լուսավորական լուս գործունեություն ծավալել։ Հաշտարխանում կամ Թիֆլիսում։

Առաջին նամակը Հաշտարխանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Սերովբե արքեպիսկոպոսի րուողած նամակներից մեկն է։ Այստեղ պարզվում է, որ նա միտք է ունեցել փոխադրվել Հայտարխան քաղաք՝ ուսումնասան-հրատարակչական գործ կազմակերպելու և հաջողության գեպքում բարձրագույն ուսումնական հաստատություն հիմնելու համար։ Երկրորդ նամակը, գրված հաշտարխանցի վաճառական Պապովյանին, ցույց է տալիս, որ Նազարյանը այդ շրջանում հանդես էր գալիս աշխարհարար լեզվով լուսավորության պրոպագանդա մղելու օգտին և առաջարկում էր լուսավորության գործը վերցնել հոգևորականներից ու հանձնել աշխարհիկ մարդկանց։ Երրորդ նամակը ուղղված է Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու Խաչատուր Լազարյանին։ Նազարյանը աչստեղ պաշտպանուա է իր տեսակետները աշխարհարար լեզվի ու նրա զարգացման ուղիների մասին։

Խ. Պ. ՆԱՆՈՒՄՅԱՆ

* Մինչև այժմ Նաոաուանի ծննդյան օրը թյուրիմացարար համարվել է գեկտեմբերի 25-ը, մինչդեռ այդ օրը նրա անվանակոչության օրն է։ Մայիսի 15-ը վերցված է Նազարյանի ծննդյան վկայագրից։

Փ Լ Ս Տ Լ Թ Ղ Թ Ե Ր

№ 1

Սերովրե արհեստական կարճացում

24 ապրիլի 1847 թ. Կազան

Ձերդ գերապատվություն

Անցյալ տարվա դեկտեմբերի 4-ի Ձեր նամակը ամենանկեղծ վկայությունն է այն փութաջանության մասին, որ ցուցարներում եք՝ մեր հայրենակիցների մտավոր քարոքության կապակցությամբ իմ գրելիք աշխատությունների հանդեպ¹։ Նույն տարվա դեկտեմբերի 19-ին իմ պատասխան նամակում ես համառոտ կերպով պարզեցի հայ ազգի ներկա կարիքները, միևնույն ժամանակ մասնանշելով այն միջոցները, որոնք ինձ թվում էին հարմարագույն՝ Ռուսաստանի հայ երիտասարդությունը ազգային ձևով մասնակից դարձնելու եվրոպական լուսավորություն²։ Բացի այդ, ես հանձն էի առել ձեռնարկելու ազգային մի դպրոցի հաստատմանը, եթե Ձեր Դերապատվությունը դրա կարիքն օգտւմ է։ Բայց ապագա մինչև այժմ Ձեր խրախուսիչ ուշադրությանը չարժանացան իմ դադափարներն ու ջանքերը, որոնց միակ նպատակն էր օգուտ տալ մեր խեղճ հայրենիքին³։ Սակայն նկատի ունենալով Հաշտարխանում ապրող մեր հայրենակիցների անբավարար միջոցները և ընդհանրապես հայերի սահմանափակ տեսակետները, ազգային դպրոցի դադափարի իրադրոժումը հանդիսանում է մի հարց, որ հավանաբար չի կարելի լուծել առայժմ⁴։ Բայց հակառակ դրան, ես կարծում եմ, թե հայերի մեջ գտնվող ուսույլ անձինք, բարի և անխախտ կամքով և իրենց դույզն միջոցներով կկարողանան շատ օգտակար լինել մեր խեղճ հայրենիքին։ Ինչ մերարերում է ինձ, ես պատրաստ եմ մի փորձ կատարելու և օանի որ ինձ մնում է Կադանում արքունակտն մի տարվա ծառայություն, ես վճռել եմ հետազայում ձեռք բերել կառավարական արտոնություն, Հաշտարխանում հիմնելու համար հայկական մասնավոր ինստիտուտ⁵։ Ուստի ինձ շատ կարևոր է իմանալ, թե արդյոք Ձեր Գերապատվությունը պիտի ուզենա՞ր ինձ շնորհել իր ազնիվ բարեկամությունն ու բարեսրտությունը հաջողեցնելու համար վերոհիշյալ ձեռնարկը։ Եթե թույլ կտաք անկեղծորեն խոսել, ես պիտի ասեի, որ Դուք մեծապես օժանդակած կլինեիք ինձ, իմ տրամադրության տակ ղեկով եկեղեցապատկան այն շենքը. որտեղ ներկայումս գտնվում է հայկական տպարանը, որն անհրաժեշտ է երիտասարդության ձեռքերի մեջ ղեկելու դիտություն տարրեր ճշուղերին վերարերու կարևոր դասազրքերի Բնդունեցեք Ձերդ գերապատվություն՝ իմ խորին հարգանքներին համապատասխան։

Ձերդ... Ստ. Նազարյան։

Ֆրանսերեն ընդգրկը պահվում է Հայաստանի Ռատնադարանում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 129, վավ. 114։

№ 2

Հաշտարխանցի վանառական Պապովյանին

29 նոյեմբերի 1847, 'Էզդան

Ձեր գրած գիրը ամսիս 19 թվականից ստացա և շատ և շատ շնորհակա-
լություն ունիմ ձեռանից, որ ոչ թե ինձ, այլ ձեր հայոց ազգին չեք մոռացել. և
այդպես ևս հարկավոր էր, այսինքն՝ ոչ ինձ, այլ ազգը ճանաչել. բայց ճա-
նաչում եք ձեր ազգը. հարցաքննենք միայն այս: Երբ քննենք փոքր ի շատ Ձեր
պատվականության գրածները. և էնտեղից ամեն բան հայտնի կլինի: **Ձեր** Ձեր
մարմնավոր հոգսերին՝ հոգևորին ևս միտք դնել՝ գրում եք ինձ և ծանուցումն
եք առնում, որ լավ բաների հույսեր այժմ երևում են Ձեր մեջ. և սոցա ապա-
ցույցը (սարույթը) վեր եք առնում էն տեղից, որ մեր սրբազան կաթողիկոսը
Հաշտարխանում առաջնորդ է կարգել Բարսեղ արքեպիսկոպոսին և թե սա քա-
րոզ է տվել, հորդորելով ձեզ թողուլ հին ատելությունը և միմյանց սիրել, ս
թե նա յուր պարտականությունը եկեղեցական մասին միշտ կատարող կ'ընի,
եթե ժողովուրդը նրան ականջ դնե, նույնպես եթե ազգը ունի աստծանից բախ-
տավորություն, ձեր հոգսերը ազգիս համար ինքնին կհառաջանան, և այլն⁶:
էս խոսքերի գործությունը հասկանալու համար շատ խելք և քննություն հար-
կավոր չե. սորանք դատարկ բառեր են առանց նշանակության, ինչպես ասողի
զուտիս՝ հիմար և բան չիմացող: Փորը մի մոտ տեսնենք. դա քարոզում է ձեզ
հին ատելություն թողուլ և միմյանց սիրել, բայց առանց ձեզ էդ բանի կերպը
և ճանապարհը ցույց տալու, որովհետև և ինքն այդ մասին անգետ է. ոչ թե
միայն դա, այլ դորա ղլխավորը ևս. նույնպես խոստանում է ձեզ յուր եկեղե-
ցական կողմից յուր պարտականությունը կատարել. վա՛յ մեզ. դա ի՞նչ պար-
տականություն գիտե և ի՞նչ պարտականություն կարող է կատարել. **կույր**
կուրի առաջնորդ՝ երկոքին ևս ի խորխորատ անկանին: Եվ ձեր հանգուցյալ
հմաստուն Սերովբեն այդպես խոստացավ. բայց վերջը ի՞նչ եղավ. միտքս
ալն էր, որ այդպիսի սեավեղար խաբերա, անուսումն մարդկերանց հավատք
արժան չէր ունենալ: Եվ գարմանք բան է. որ այդպեսները համարձակվում են
պահանջել, որ ազգը դոցա ականջ դնե. դոցա ականջ դնելովը չէ՞, որ ազգը էս
վերջին շունչին է հասել, նույնպես ինչքան խաբերա և հիմար խոսք է,
եթե հայոց ազգը աստծանից բախտավորություն ունի կրախտավորվը.
որպես թե մեք էդ բանը առանց դորա ասելուն ևս չէինք իմանում և հաս-
կանում: Ասեմ ձեզ պարզ և հայտնի. աստված միշտ և հանապազ բարյաց է
կամեցող, ոչ թե միայն հայոց, այլ ամեն ազգի համար. բայց հայոց սե վար-
դապետներն են, ինքյանք հայերն են, որ հայոց համար շարակամ են գտնված
մինչև այժմ. պատճառ՝ որ միշտ խավարասեր և ուսման և իմաստության հա-
լածող են եղած, ինչպես այժմս. և աստված ինչպես օգնական լինի **էս** ծույլ,
խավարասեր և ամենայն շար բանի ծառա մարդկերին. և անհավատալի բան
է, որովհետև աստված օգնական է միայն ջանացող, արի և լավ-լավ բաների
հետևողներին: Բայց մեր հայոց հիմարները, որոնցից ևս մեր վարդապետներն
են, կարծում են, որ աստված ամեն բան հալոո համար կչինե և կպատրաստե
և հայոց կբախտավորե, եթե սոքա քնած ևս լինեն. բայց էդպիսի բաները հի-
մար խելքի ծնունդ են և իմաստնոց մոռ ոչինչ: Կարելի է, որ դուք էս ասածնե-
րիս մասին ինձ դատապարտեք և ձեր մտքումը ինձ քարկոծ առնեք, բայց ասա-

ցի ձևով, և ասում եմ, և կասեմ միշտ, ինչքան որ բերանումս շուշ կա, թե հայոց ազգի ճրագը մեր մարմնապաշտ և խավարասեր և անուսումն հոգևոր- ներից ծագելու չէ իսկի. եթե հույս մի կա՝ աշխարհականներից կա, հայտնի բան է՝ յուսավորյալ աշխարհականներից: Երած էր խոհական պատվականու- թյունը, որ մեր հայոց Հաշարխանցի պարոնաթը՝ Մեղիքյան և Բալասանյան, մեր վերա բարկացած չեն, այլ գրելու են մեզ շուտով. ուրախ եմք և օրհնելու պատճառ ունինք դոցա, որ ինչ և իդե փոքր ի շատե խեղճ և ողորմելի մնացած ազգի համար մտածում են: Նույնպես յսում ենք ձեր գրածով, որ պարոն Զա- նում Ստեփանյանը գիր է գրել սրբազան կաթողիկոսի մոտ, որ Հաշարխանում ուսումնարան լիսի. բայց երանի թե գրած չ: ինչու: Կրկին անգամ ասեմ՝ լույսը և խավարը միմյանց թշնամի են. ուրեմն պատճառ չսա. որ յուսավոր մտքեր խա- վար մտքերին մոտենան. պատճառ որ խավարամիտ մարդերը շատ անգամ ձեռքներին կարողություն ունելով, յուսավոր մտքերը կսպանեն և կոշնչացնեն: Ասացի ձեզ մեր ճար ու դեղը ազգի յուսավորյալ որդիներն են և ոչ մեր հոտած, փտած, ապականյալ սեպվեղարները: Բանիս ապացույցը երկար էր, և բացի դորանից՝ սիրտ չկար մեջս մեր հայոց մեծերի աններելի տխմարությունը և ան- կիրթ և ասուսումն ամբարտապանությունը մանրամասնաբար ձեզ պատմել. և էն էլ իսկի ինձ հայտնի չէր, թե արդյոք կարող էի հայտնի բան հասցացնել: Թե ոչ, բայց գրածներս, կարծեմ բավական լինին բան իմանալ. կամենողին, բան իմանալ չպամեցողին հազար ասածս ևս անպտուղ և ոչինչ չի նկու է:

Մնացեք բարյավ ողջ և առողջ վասն ձեր և ձեր ազգին, և եթե գործքերդ բարի լինին, և սկսածներդ ևս խելոք, աստուծո և իմաստուն մարդկերանց հաճո, էն ժամանակը ինձ ևս պարծտնք կլինեք համարել հնձ:

Ձեր բարեկամ՝ Ո. Խաղարյանց:

Շնորհակալ եմ և ես և մերայինքը վասն ձեր բարեկամական ողջույննե- րին և ձերայնոցը. և նույնպես շատ պատվով և սիրով կողջունեմ և ես և իմայինքը ձեզ և ձերայնոցը: Իմ կաղամասե ինդրեմ ասել Ձեր եղբոր որդվս պարոն Պողոս Պետրոսյան մեր բարեկամին, որ Սասիի մասին փոքր մի հոգս բաշե և իմ գրածներին նորա վերա լավ միտք դնե և այնպես շարմիլի. պատճառ, որ խեղճ նսային այստեղ մեծ տարակուսանաց մեջ է և վերջապես առանց օղ- նության Հաշարխանից՝ հարկազրույ կլինի համալսարանից դուրս գալ. ահա քեզ հայոց պարծանքը՝ էլ ի՞նչ պատմեմ սեզ. մի պատմական հայ տղա եկել է, որ ուսումն առնե, ժամանակաց ազգի ճրագ դառնա և դու անս ալժմ նորա դառն որպիսությունը. ծնողք կան, բայց օգնություն չկա, որ նորանում մի բան հառաջանա. երեք ամիս անց է կենում. ապա գալիս է Հաշարխանից 5 մանեթ. և էս փողով ումի՝ բերանը խցկես, տանտիրոջդ, հաղի՞դ, կերակրի՞դ, ուս- մունքի՞դ, և այլն և այլն: Ահա հայոց և ծնողաց օգնությունը յուրյանց որդ- վող համար: Բայց դեռ շատերը կան սրախ տակը. միայն ասել ձեռ հավաս չունիմ, որովհետև զգվելի և խայտառակ բան է ազգին:

Քննարկող պահում է Հանանաս ՄԱՐԻ ԴՊՈՒՄՈՒՆՆԵՐԻ ակադեմիայի Կրթականության և արվեստի նախարարանում, Ա. Սատուրյանի ֆ. № 693:

№3

Խաչատուր Կաթարձիկի

21 դեկտեմբերի 1854 թ., Մոսկվա.

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Я имел честь получить Ваше письмо от 13 числа сего месяца, в котором Ваше превосходительство сообщает мне, что г. Шаншиев⁸ доставил Вам подписку на приготавливаемый мною к изданию новый труд и что он в этой подписке к Вашему удивлению определил мое сочинение общим названием «Полезной для армян книги». И Ваше превосходительство делает мне замечание, будто с моей стороны опущено точное определение содержания этого сочинения.

Правда, я приготавлию к изданию новый труд в двух томах, под заглавием (*Հանդես նոր Հայտնությունների*⁹), труд, который предполагается в двух отдельных частях, определяемых на различный возраст и на различную степень образования читателей, доставить армянскому народу в России книгу для чтения, содержащую в себе различные любопытные новости, рассказы и характеристики; связные рассуждения о мироздании, о дивном домоводстве природы по всем трем царствам, анимальному, растительному и минеральному; целые статьи о всемирно-исторических событиях в человечестве; биографии знаменитых мужей всех наций в древности, в середине века, в новое и новейшие времена; характеристики великих людей на поприще ума, благодетелей и злостворителей человечества; живописные сцены и картины природы в различных частях мира; различные трактаты о предметах религиозных и моральной философии. Словом доставить армянам книгу, из которой они могли бы сколько нибудь познакомиться с природою, с судьбами человечества, с жизнью мировою.

Некоторые из моих знакомых в Петербурге, желая видеть напечатанным этот труд, вкратце мною обозначенный выше, изъявили готовность содействовать изданию его, и я, с своей стороны, объяснил им условия, на которых мог бы приступить к напечатанию. Но г. Шаншиеву, отнюдь не давал я поручения «обратить подписки на упомянутое сочинение, и ничего не знаю о том, в каких ясных или неясных выражениях о содержании моего труда, он обратился к Вам, следовательно не заслуживаю замечания со стороны Вашего превосходительства. Очень прискорбно мне видеть из Вашего письма, что г. Шаншиев без моей воли и ведома обеспокоил Ваше превосходительство испрашиванием Вашего содействия к моему литературному предприятию; вдвойне прискорбно мне видеть, что это содействие произошло не из убеждения в полезности моего труда, но из «доброты». За горькие свои труды, за утомительнейшие свои занятия, обработкой столько новых мыслей в формах языка, еще мало возделанного литературно, за свое прямое благодеяние армянскому народу, благодеяние, касающееся высшего вопроса его жизни,

жизни его духа и мысли. Извините мою откровенность, я не намерен ни просить, ни принимать милости. И Ваше превосходительство позволило себе думать, не будете требовать у меня такого самоунижения, к которому не способен я и которое в высшей степени противно моему характеру. Г. Шаншиев виноват, очень виноват просив Вашего участия в деле, которое чуждо прямого сочувствия Вашего сердца.

Из уважения к себе и к своему труду, по этой же почте, я напишу и г. Шаншиеву с настоятельной просьбою возвратить Вашему превосходительству пожалованные Вами пособия, которые, как милость, не имею возможности принять.

В письме Вашего превосходительства, без дальних ученых доводов разрешается многозначительный вопрос относительно нашего нового армянского слова, или простонародного наречия. Этот вопрос, по моему мнению требует всестороннего изучения истории образования новейших языков и литератур Европы на развалинах латинского и греческого и может только быть удовлетворительно разрешен ясным, беспристрастным, чуждой всякой примеси мутной личности, пониманием вековых опытов и неопровержимых фактов, всемирной истории. Отзывы отдельных людей, личные взгляды того и другого, будь он француз, немец, арменокатолик, без справки и проверки с данными истории, ничего не значат в этом деле.

Армяне, как отрывок человечества, при всей своей малочисленности, относятся к нему, как часть к целому; они необходимо подлежат одним и тем же законам развития, но никаким другим, до сих пор небывалым. Бесконечные переговоры и видоизменения в составе классического латинского слова, как следствия упадка древне-мирового образования и встречи разноглагольных варварских народов на почве Римской, наконец, при невежестве и неумении народа соблюдать правила многосложной и затруднительной грамматики латинской, дали происхождение из всеобщего хаоса языкам Романским: французскому, итальянскому, испанскому. Европейское человечество не могло более колеею древнего Рима двигаться вперед. Условия жизни изменились, должны были изменяться и формы ее. Сама Италия, непосредственная наследница римского образования, кроме отдельных ученых, не понимала уже своих Цицеронов и Вергилиев; народ итальянский не мог более действовать тяжелым орудием латинских периодов, художественным механизмом латинской грамматики: исчезли невозвратно склонения, падежи и спряжения древней латыни. Надобно было упростить язык, давать словам совершенно другие окончания и формы, словом, подладить его к новым потребностям народа. Все это, как дань, неумолимо, настоятельно требуемая духом времени и нуждою народа, постепенно совершалось и осуществилось. В различных племенах итальянских возникли новые наречия и подготовили материалы того языка, который в начале 14 столетия возблеснул в бессмертном творении гениального флорентинца Данте.

Вместе с этим создана и новоитальянская литература. Простонародное наречие *volgare elogiò* Данте в сравнении с классическим латин-

ским, точно варварский язык и даже в большей степени, нежели популярный язык, употребляемый мною в письменных своих трудах, посвящаемых народной пользе. Но осмотрительный, глубокомысленный, великий Данте, не пренебрег им, он понял потребности своего времени, понял невозможность возвращения прошедшего, оставил старое, отжившее, и из животрепещущего слова на устах народа, из этой, по-видимому, презренной массы, под могучей силой его гения, обворожилось дивное создание новой итальянской поэзии, Божественная комедия. Другой пример, Древняя Галлия, как римская провинция, приняла и законы и язык Рима, даже в лице отдельных ученых, много успела в латинском красноречии; но как обращался народ с классическим языком? Какие страшные искажения, какие процессы насильственного разрушения классических форм представляются здесь в судебных местах, в устах магистратов, государственных чиновников, в торговых и в супружеских договорах? И французский язык, этот прелестный язык Европы, должен был медленно, постепенно, среди бесчисленных искажений и обезображений форм и слов латинских разрабатываться и под пером способных писателей сделаться тем, чем он есть в настоящую пору. Но, по происхождению своему и историческому развитию, французский язык ничто иное, как одна жалостная порча, одни искривления формы классической латыни, с небольшой примесью кельтического. Французы нашего времени уже не называют свой язык *jargon*, которым он некогда был, в действительности и в несравненно большей степени, нежели какое-нибудь новое наречие древнего гайканского.

Француз, который из непонимания исторических судеб собственного языка произносит односторонне-осуждающий приговор над живым народным наречием армян, будь оно турецко-армянское, или русско-араратское, — француз, повторяю, который еще не изучал блестящих трудов знаменитого своего соотечественника Вильмена¹⁰ по части романских языков и литератур, такой француз не может назваться глубоко ученым. Пусть он будет весьма посредственным знатоком нашего древнего языка и кое-что переводит с армянского для своих французов, но лишен того универсально-литературного образования, чтобы произнести суд в вопросе, касающемся настоящих потребностей нашего народа, современного, духовного нашего интереса¹².

Чтобы поверять основательность моих замечаний, довольно было бы обратить внимание на историческое развитие нового гражданского языка и литературы нашей России. И здесь повторяются одни и те же факты, которые мы видели в истории образования новых языков и литератур Европейского Запада. Покорнейше прошу Ваше превосходительство принять на себя труд прочесть *Cours de littérature française* par M. Willemet, Bruxelles, 1834, F. I. Première et deuxième leçon, p. 1—72. потом: *Dantés Zelen und Werke* <kulturgeschichtlich> <1. неразб.> Franz Vegell 1852, стр. 239—243. Очень приятно мне будет также, если Ваше превосходительство укажет мне на те европейские сочинения, из которых я мог бы разубедиться в своих взглядах на этот вопрос,

потому что истина, а не мое самолюбие, дорога и свята мне; я от души готов учиться тому, чего не знаю.

Ваше превосходительство замечает далее: «ученые армяно-католики, признавая доказывают, что издание армянских книг на простонародных наречиях разных городов, вредит армянской литературе». Потом Вы советуете мне писать для малосведущей публики ясным, точным, красноречивым языком Нового завета, смысл которого каждый понимает.

Что касается до первого, то мне кажется, что армяно-католики в Вене обнаружением до сих пор бесчисленных книг на популярном языке, живым делом, доказывают совсем противное тому, что они признают на словах. Сохрани нас бог от безлогичной логики этих армяно-католиков, у которых дела всегда противоречат словам! Положим, армяно-католики имеют такое мнение о простонародном слове, но чем доказывается основательность этого мнения? Чем повредила мертвому уже латинскому языку новая итальянская литература, и какой смысл сохранения старинной формы, когда та выполнила свое назначение, отжила свой век и сделалась мумиею? Латинский язык после развития новой итальянской литературы, конечно, умер окончательною и более невоскресимою смертью; но он должен был умереть, потому что более не соответствовал измененным отношениям народной жизни, не мог более служить орудием народной мысли. Латинский язык живет теперь мертвеной жизнью между учеными и преподается в училищах как Италии, так и всех просвещенных земель Европы, как средство одного формального образования, но не как язык науки, как живое слово мысли. Ученый армянин, посвящающий свои занятия армянской древности, армянин-писатель на простонародном языке всегда будут обращаться к святыне заветного древне-гайканского языка, первый для изучения памятников народной старины, а последний для обогащения, очищения, облагораживания народного наречия из неисчерпаемых рудников древнего слова. Вот с какой точки зрения я смотрю на классический наш язык в отношении к современному образованию армян. За мое воззрение говорит история, вековые опыты человечества; за меня говорят и желания нашего народа, желания справедливые, т. е. чтобы книги, которые пишутся для его образования, говорили с ним его языком, для него понятным.

Простонародный язык, употребляемый мною в письменных трудах, не есть наречие какого-нибудь частного города, или общества. В это можете Ваше превосходительство вполне убедиться, посвящая моим трудам основательное внимание. Язык, служащий мне орудием мысли, есть, собственно, создание моего размышления, соображения и такта, основанное на тщательном прислушивании к чистому разговору армян из различных мест. Я предложил себе такую задачу: в формах современных, т. е. по новой системе грамматических категорий, очистить язык от посторонней примеси (тюркско-персидско-арабской), облагородить и обогатить его такими заимствованиями из древнего языка, которые удобопонятны настоящему поколению. Я придаю нашему языку и не-

который европеизм, в особенности в сферах науки. Я отнюдь не Вандал, или разрушитель прекрасного гайканского слова; напротив того, я стремлюсь восстановить его сущность в формах настоящих по системе новой грамматики, так как ее в состоянии понимать народ наш. Во всех моих сочинениях на популярном языке вы не встретите ни одного чужеземного слова; весь материал моего языка состоит из бриллиантов древнегайканского рудника; наружная только оболочка есть современная. Слова древнего языка нигде у меня не коверкаются, как это видно у просвещенных армяно-католиков в Вене и у армян в Турции; язык, говорящий под моим пером, нечто другое, нечто столь же отдаленное от турецко-венецианско-венского, как небо от земли. Эти объяснения нужны здесь со стороны ново-армянского писателя, живущего в кругу таких же ученых, какие были итальянские, противники и осудители гениального Данте, который по их мнению бросал жемчуг перед свиньями.

Язык Нового завета, правда, в особенности у евангелистов, довольно прост и понятен народу, потому, что он неоднократно слышит его в церкви, как живое слово, из уст священника и притом менее или более знаком с историями и с моралью евангелия; но язык в деяниях апостолов и в «Посланиях» в особенности, вовсе уже не просто, но представляет довольно затруднительные выражения и обороты для самого ученого армениста. Затруднения древнего языка чисто формальные, они касаются древней системы склонения слов, спряжения глаголов и словосочетания чисто эллинского. Эта система и не доступна нашему народу; равно как классическо-латинская не была доступна римским народам. *Sit levis patientia guvo corrigere nefas*.⁹

Ваше превосходительство советует мне писать для малосведущей публики. До сих пор писал я и для этой малосведущей публики, т. е. для 1/400.000 или даже 1/2—400.000 части нашего армянского народонаселения в России. Но писать для каких-нибудь десятков или двадцати посвященных в мистерии древне-армянских иероглифов, это я считаю безотчетною утратою времени, трудом без цели, трудом совершенно бесполезным.

Из уважения к Вашей особе, я написал эти строки, выходящие уже из пределов письма и составляющие почти целое рассуждение. Очень буду рад, если изложением моих мыслей здесь, успею сколько-нибудь убедить Ваше превосходительство в основательности моих взглядов на один из важнейших вопросов современной нашей жизни под мудрым правительством России.

С истинным уважением...

доктор Назарьянц.

Բնագիրը պահվում է Հենրիգրադի Պետական պատմական արխիվում, ֆ. № 880, ցուցակ № 5, դործ 223, էջ 31—34:

ՊԱՆՈԹԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հաշտարխանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ Սերովրե արքեպիսկոպոս Կարենցին, որն իր կրթությունը ստացել էր Հոռմում, եղել է իրանական կաթոլիկական միության անդամ, նփրես կաթողիկոսն օրոք եկել էր էջմիածին և ընդունել լուսավորչականություն: Ներսես Առաքելեցու հակառակորդներից էր: Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո նշանակվում է Հաշտարխանի հայոց հոգևոր առաջնորդը պաշտոնում մինչև իր մահը (1847 թ. ամառ):

2. 1846 թ. դեկտեմբերի 19-ի նամակն մեր ձեռքը չի հասել: Սակայն նույն տարին հրատարակած իր ուսերեն աշխատության մեջ նազարյանը շարադրում է իր լուսավորական ծրագիրը նաև Ռուսաստանի հայ դպրոցների համար, նկատի առնելով և Հաշտարխանի հայ դպրոցը:

3. Ինչպես երևում է այլ անձանց ուղղած նազարյանի հետագա նամակներից, Սերովրե արքեպիսկոպոսը որոշ խոստումներ է անում, բայց չի իրականացնում՝ մասնավորապես պատճառով:

4. Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի թղթերում պահպանվում է Հաշտարխանի վաճառական Ջանում Ստեփանյանի մի նամակը ներսես կաթողիկոսին, որտեղ նա խնդրում է նիժնի-նոսոորդին նվիրած իր դումարը հատկացնել Հաշտարխանի դպրոցի կառուցմանը և տեսուչ հրավիրել Ստ. նազարյանին, տալով նրան նաև հրատարակության օրոժը:

5. Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն հիմնելու ռազմափարը նազարյանն առաջին անգամ արտահայտել է 1842 թ., ներսես Առաքելեցուն դրած մի նամակում:

6. Հաջորդ նամակներից պարզվում է, որ ներսեսի կողմնակից և նախորդ առաջնորդին թշնամի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը ոչ միայն չի օգնել նազարյանի ծրագրերի իրականացմանը, այլև կապակերպել է բանսարկություններ լուսավորության դործին օգնել ցանկացող մի շարք անձնավորությունների դեմ:

7. Խոսքը վերաբերում է ներսես Առաքելեցուն, որն այլ ժամանակ բացահայտ թշնամանք էր ցուցաբերում նազարյանի և նրա արտահայտած դառափարների նկատմամբ:

8. Նիկողայոս Շանշյանը Դեստերբուրգի ազդեցիկ հայերից էր, նազարյանի բարեկամներից մեկը, հետագայում՝ «Հյուսիսափայլի» կողմնակից: Մոտ կապեր ուներ «Современник»-ի աշխատակիցների հետ:

9. «Հանդես նոր Հայաստանի» դրքի առաջին հատորը տպագրվել է 1857 թ. Մոսկվայում: Հեղինակն առաջարկում թվարկում է այն մեծատունների ազգանունները, որոնք օգնել են այդ գրքի տպագրությանը: Նրանց թվում կա նաև Լազարյանների անունը:

10. Վիլմենի Ս. Արևի Ֆրանսուա, XIX դ. առաջին կեսի պատմաբան-քննադատ: Զբաղվել է ֆրանսիական նոր լեզվի մշակման հարցերով:

11. Խոսքը վերաբերում է ակադեմիկոս Բրոսսենին: Նա առաջինը խափանեց Արովյանի մոտքը հազանի համալսարան՝ «Նախաշավիղ» դասագրքի աշխարհարար լեզվի համար: Բրոսսենի մեթոդը նաև նազարյանի ներկայացրած առաջին աշխարհարար աշխատությունը: Այդ մասին նազարյանը նշում է Արոսյանին և Ն. Ալթունյանին ուղղած իր նամակներում:

ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННЫХ ПИСЕМ СТЕПАНОСА НАЗАРЯНА

Р. П. НАНУМЯН

(Р е з ю м е)

Значительное число писем известного армянского публициста-просветителя, редактора журнала «Юсисапайл» («Северное сияние») Степаноса Назаряна, 150-летие со дня рождения которого исполнилось 15 мая текущего года, до сих пор не опубликовано. Публикуемые три письма относятся к 1847—1854 гг. и характеризуют Назаряна как горячего сторонника нового армянского литературного языка — ашхарабара, понятного широким слоям народных масс. В этих письмах, а также в ряде других, Назарян выступает не только как последовательный поборник ашхарабара и излагает свои взгляды о путях его развития, но и говорит о необходимости проведения целого ряда культурно-просветительных мероприятий в Армении и армянских колониях в России.